

СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

УДК 811.161.3'374'0 + 811.16'374

I. U. GALUZA

СЛОЎНІК ЖЫВОЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў 20-я ГАДЫ ХХ ст.:
КРЫТЭРЫ АДБОРУ ЛЕКСІКІ І ЯЕ ФІКСАЦЫЯ

(Прадстаўлена членам-карэспандэнтам А. М. Булыкам)

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск, Беларусь
irenka.galouzo@gmail.com*

Данное сообщение посвящено проблеме формирования реестра словаря живого белорусского языка в 20-е годы ХХ в. в сравнении с наиболее значимыми российскими, польскими, чешскими, сербскими и украинскими словарями. Особое внимание обращено на критерии включения в будущий словарь заимствованных слов, терминов, узко-региональных диалектизмов, аргументов, антропонимов, топонимов и других пластов лексики, а также на особенности структуры словарной статьи: комбинированные средства оформления словарной статьи, отсутствие стилистических помет, обязательная неанонимная иллюстрация и лингвистический паспорт каждой лексемы или её значения. Также раскрываются задачи, которые должен был решить будущий академический словарь: показать лексический состав белорусского языка и обогатить его за счёт включения терминологической и абстрактной лексики, при этом дав нормативные написания и доказав самостоятельность белорусского языка.

Ключевые слова: лексикология, лексикография, диалектография, словари, словарь живого языка, областные словари, инструкция, картотека, терминологическая лексика.

I. U. HALUZA

DICTIONARY OF THE LIVING BELARUSIAN LANGUAGE IN THE 20 YEARS OF THE TWENTIETH
CENTURY: CRITERIA FOR SELECTION OF VOCABULARY AND ITS FIXATION*Center for the Belarusian Culture, Language and Literature Researches of the National Academy of Sciences of Belarus,
Minsk, Belarus
irenka.galouzo@gmail.com*

This article is devoted to the formation of the registry of the dictionary of the living Belarusian language in the 20 years of the twentieth century in comparison with the most important Russian, Polish, Czech, Serbian, and Ukrainian dictionaries. Special attention is drawn on the criteria for inclusion into a future dictionary of loan words, terms, narrowly regional dialect, slang, personal names, place names, and other layers of vocabulary, as well as on the structural features of the entry: combined clearance means of the entry, a lack of stylistic marks, mandatory non-anonymous illustration and linguistic passport of each lexeme or its meanings. Also, tasks have been revealed, which must decide a future academic dictionary: show the lexical composition of the Belarusian language and enrich it by including terminology and abstract vocabulary, thus allowing regulatory writings and having proved the independence of the Belarusian language.

Keywords: lexicology, lexicography, dialektography, dictionaries, dictionary of the living language, instruction, card index, terminological vocabulary.

Уводзіны. Беларускія моваведы пры стварэнні акадэмічнага слоўніка беларускай мовы канцэптуальна пайшлі па еўрапейскім шляху: за аснову была ўзята жывая народная мова. Тэрытарыяльна лексічныя матэрыялы для слоўніка нацыянальнай мовы павінны былі ахапіць межы этнаграфічнай Беларусі, а храналагічна слоўнік абмяжоўваўся часавым прамежкам з другой паловы ХІХ ст. да першай чвэрці ХХ ст. Да разгортвання актыўнай працы па ўкладанні слоўніка жывой беларускай мовы была выдадзена «Інструкцыя» С. Некрашэвіча [1], размеркавана праца

сярод спецыялізаваных камісій і членаў Інбелкульты, з адным цэнтрам на чале – Слоўнікавай камісіяй. Пры гэтым быў ажыццёўлены навацыйны метадалагічны прыём: у справе збірання слоўнікавых матэрыялаў для выпрацоўкі літаратурнай мовы былі задзейнічаны «ўсе здольныя актыўныя сілы беларускага грамадзянства» [2, с. 186], а не абмежаванае кола лінгвістаў.

Значыць, рээстравая частка фарміравалася, галоўным чынам, з матэрыялаў, сабраных у палявых умовах; таксама праводзілася выбарчая выпіска рээстравых лексем з раней створаных слоўнікаў; адразу стала складацца вялікая картатэка з твораў сучасных пісьменнікаў. Тэксты перыядычных выданняў і пераважная большасць тэрміналагічнай лексікі пры ўкладанні будучага слоўніка не разглядаліся. Прынцыпы адбору лексікі ў слоўнік жывой беларускай мовы можна характарызаваць па дакладзе С. Некрашэвіча, каментарыях і парадах яго калег адносна некаторых палажэнняў [2–12] і інш.

Крытэрыі адбору лексікі. С. Некрашэвічам і іншымі мовазнаўцамі таго часу былі прапанаваны адметныя крытэрыі адбору лексікі. У будучы слоўнік жывой беларускай мовы планавалася ўносіць: 1) «беларускія словы, агульнаразумелыя для ўсёй беларускай тэрыторыі, як, напр., *рука, дзякаваць*» [2, с. 170], г. зн. *агульнаўжывальную лексіку*; 2) словы, «характэрныя для якой-небудзь асобнай беларускай мясцовасці, як, напр., *лоўж, подкур, скрыль*» [2, с. 170], г. зн. лексіку абмежаванага ўжытку, а менавіта – *дыялектную рэгіянальную лексіку*. Словы ж, падобныя на польскія ці рускія, «хоць-бы яны й чутны былі на нашай тэрыторыі ад беларусаў, нават ад людзей вясковых і няпісьменных», трэба было разумець як «рэзультат зрушэння або спальшчэння» і ў слоўніку адхіляць [2, с. 170].

Запазычаныя словы. Пры вырашэнні праблемы адлюстравання ў акадэмічным слоўніку запазычаных слоў назіраўся разумна пурыстычны падыход, сутнасць якога выяўлялася ў тым, што ўлічвалася і гісторыя ўзнікнення запазычанняў у мове, і патрабаванні канцэпцыі слоўніка жывой мовы. Так, любое іншамоўнае слова адлюстроўвае пэўную ідэю, наймення для якой у нашай мове няма [2, с. 166]. Разам з тым трэба было ўлічыць наступнае: 1) польскі і рускі ўплыў меў месца на працягу многіх стагоддзяў, а значыць, адбылося засваенне беларускай мовай шматлікіх, ёй не ўласцівых і збыткоўных элементаў; 2) пры ўвядзенні значнай колькасці запазычанняў назіраецца вялікі адрыў літаратурнай мовы ад народнай, як гэта адбылося з рускай літаратурнай мовай; 3) беларуская мова на той час не мела разгалінаванай сістэмы спецыяльнай і тэрміналагічнай лексікі; 4) камісіі і аматары вялі актыўную працу па стварэнні матываваных беларускіх адпаведнікаў шматлікім іншамоўным тэрмінам; 5) чэшская і нямецкая мовы паказалі бліскучы прыклад замены запазычаных слоў – «выпадковых гасцей» [2, с. 176] – уласнамоўным аналагам.

Таму было прапанавана не адхіляць фіксацыю распаўсюджаных на большай ці меншай частцы беларускай тэрыторыі запазычаных слоў і зваротаў, па гучанні падобных на рускія ці польскія, а прыняць наступныя крытэрыі выбаркі: 1) храналагічны, г. зн. рэгістраваць у акадэмічным слоўніку толькі даўнія запазычанні, пра што сведчаць, напрыклад, запісы А. Сержпутоўскага і інш., і лепшыя творы сучасных беларускіх пісьменнікаў [2, с. 182]; 2) па ступені частотнасці ўжывання, прычым выбарка найбольш частотных русізмаў, паланізмаў і ўкраінізмаў павінна быць праведзена з выданняў па народнай творчасці і твораў самых вядомых беларускіх пісьменнікаў, мова перыядыкі і брашур разгляду не падлягала [2, с. 183].

Запазычанні павінны былі ўносіцца ў слоўнік з наступнай суправаджальнай інфармацыяй: з абавязковай этымалагічнай даведкай, крыніцай фіксацыі, і забяспечвацца беларускім нарматыўным адпаведнікам. Напрыклад, «Прэце прс. (польск. *przecie*); полёнізм; пабеларуску – аднак. Спаткалася ў вершы А. Паўловіча; Грудзь, ж., адз. л. (руск. *грудь*); русізм; пабеларуску – грудзі, ж. мн. л. Спаткалася ў вершы Паўловіча...» [2, с. 182]. Так, Я. Карскі заўважае, што да запазычаных слоў, якія будуць уключаны ў слоўнік, «абавязкова павінна быць прыведзена слова з той мовы, адкуль зроблена запазычанне» [8, с. 745].

Спосаб фільтраванага адбору лексічных сродкаў не быў нацыянальным вынаходніцтвам: пурыстычныя ідэі прысутнічалі пры стварэнні амаль што ўсіх акадэмічных слоўнікаў рускай мовы. Так, пры стварэнні «Слоўніка Акадэміі Расійскай» была вядучай думка пра тое, што ў рускую мову не варта «ўводзіць чужога нічога, але ўласнай сваёй дабратай упрыгожвацца»,

таму выключаліся ўсе запазычанні, для якіх існавалі рускія адпаведнікі. У «Слоўнік царкоўнаславянскай і рускай мовы» запазычаныя словы ўносіліся без самастойных тлумачэнняў, толькі са спасылкай на адпаведныя рускія, калі такія былі.

Тэрміны. Істотнай праблемай пры стварэнні поўнага слоўніка жывой беларускай мовы была адсутнасць асобных пластоў тэрміналагічнай лексікі. Праблему забеспячэння літаратурнай мовы тэрміналагічнымі сродкамі прапаноўвалася вырашыць двума спосабамі: стварэнне новых лексічных адзінак ці запазычанне наяўных. Пры гэтым моўныя абазначэнні тэрмінаў павінны адпавядаць жорсткім крытэрыям лінгвістычнага адбору: семантычная зразумеласць і матывацыйная ўгрунтаванасць абазначальнага сродку (адлюстраванае ў зразумеласці энсу), што разам будзе спрыяць шырокаму выкарыстанню створанага слова.

За аснову стварэння тэрміналагічнай лексікі рэкамендавалася браць абазначальныя сродкі, што існавалі ў дыялектнай беларускай мове. С. Некрашэвіч раіў выкарыстоўваць шырока распаўсюджаную ў народнай мове словаўтваральную мадэль: 1) выкарыстоўваць словы з унутранай матывацыяй [2, с. 173], 2) з дапамогай мадыфікацыйных словаўтваральных сродкаў, галоўным чынам суфіксаў, надаваць абстрактнае значэнне канкрэтным назоўнікам [2, с. 173]). М. Каспяровіч заўважаў, што «здоравае ўзбагачэнне літаратурнае мовы можа ісці толькі шляхам успрыманьня мясцовых слоў літаратурнаю моваю, а ня выдуманьня іх» [9, с. 32].

Запычаныя словы варта было выкарыстоўваць толькі тады, калі не было беларускага адпаведніка, а створаны неалагізм з'яўляўся штучным, прычым гэта запазычанае слова мусіла быць інтэрнацыянальным, вядомым многім развітым еўрапейскім мовам. Па сутнасці, гэта азначала, што меліся на ўвазе запазычанні з лацінскай мовы, прынятыя для абазначэння большасці тэрмінаў ва ўсіх мовах. А. Смоліч, аналізуючы некаторыя выпускі беларускай тэрміналогіі, канстатаваў, што «нэалёгізмамі часта замяняюцца словы ў поўным значэнні інтэрнацыянальныя, якія ўжываюцца ў навуковай тэрміналогіі блізка ўсіх культурных народаў» [12, с. 86].

У акадэмічны слоўнік жывой беларускай мовы было вырашана не ўключаць большую частку тэрміналагічнай лексікі з мэтай прадухіліць павелічэнне яго аб'ёма як за кошт, магчыма, нежыццяздольных слоў, так і за кошт паняццяў і тэрмінаў, што маюць (або знойдуць) сваё тлумачэнне ў спецыялізаваных выданнях і пройдуць апрацацыю школай і навучальным працэсам. Такім чынам, камісіі па асобных галінах навукі распрацоўвалі тэрміналогіі і рабілі з іх выбаркі найбольш ужывальных тэрмінаў для будучага слоўніка. Падобная арганізацыя працы была прынята і пры стварэнні Слоўніка Французскай Акадэміі і некаторых акадэмічных рускіх слоўнікаў (напр., «Слоўніка рускай мовы» пад рэд. А. Вастокава).

Важна, што беларускія моваведы не пайшлі памылковым шляхам украінскіх калег, якія штучна стваралі адрозненні паміж рускай і ўкраінскай мовамі, у перакладных слоўніках і тэрміналогіях ігнаравалі агульныя для рускай і ўкраінскай моў словы, выкарыстоўвалі лексіку выключна дакастрычніцкага перыяду [13, с. 71], таму «часта ў слоўніку да рускіх адпаведнікаў даваліся штучна створаныя або незразумелыя дыялектныя словы замест агульнаўжывальных» [14, с. 115]. У выніку «ўсё, зробленае Інстытутам навуковай мовы ў галіне тэрміналогіі, было марным» [15, с. 103], «непрыдатным для выкарыстання» [16, с. 69].

Вузкатэрытарыяльныя дыялектызмы. У будучы слоўнік жывой беларускай мовы натуральна ўваходзіла і большасць рэгіяналізмаў з мэтай узбагаціць беларускую мову: «няхай кожнае слова, што ўжываецца ў вашай мясцовасці, хаця бы й невядомае ў іншых дыялектах беларускай мовы, знойдзе сабе месца на старонках беларускага слоўніка» [1, с. 49]. Рэгіяналізмы ўяўлялі сабой разнастайны і дакладны лінгвістычны матэрыял, на падставе якога грамадства, шляхам ужывання ў штодзённай практыцы, вырашала б пытанне адносна таго, які з лексічных, словаўтваральных, граматычных, акцэнталагічных варыянтаў аднаго і таго слова павінен стаць літаратурным, а які – застацца дыялектным [2, с. 174–175]. Безумоўна, пры такім падыходзе ўлічана шахматаўскае стаўленне да абласных слоў, вопыт У. Даля і В. Караджыча.

Іншыя пласты лексікі. Да іншых груп лексікі беларускія моваведы прапанавалі такія крытэрыі адбору, як ступень частотнасці, этычны статус, сацыяльная градацыя:

1) мову злодзеяў і жабракоў, або арго, адхіляць [2, с. 176], бо словы адасобленай групы людзей ствараюцца штучна і могуць быць агульнымі з мовай рускіх і іншых славянскіх злодзеяў і жабракоў [2, с. 176–177];

2) багатую народную тэрміналогію «пастухоў, рамесьнікаў, рыбакоў» фіксаваць у першую чаргу, бо яна ўтрымлівае лексемы для распрацоўкі многіх тэрмінасістэм [2, с. 177];

3) лаянкавыя словы ўносіць, бо яны нешматлікія, а іх пропуск выклікаў бы падзел «на панскую й мужыцкую» мову, чаго беларускія лінгвісты хацелі пазбегнуць [2, с. 177]);

4) антрапонімы не ўключаць ў акадэмічны тлумачальны слоўнік, у адрозненне ад практычных і дапаможных слоўнікаў, у якіх можна адлюстраваць побач з афіцыйнай формай усе вытворныя і ласкальныя [2, с. 177–178];

5) тапонімы не рэгістраваць, таму што а) патрабавалася папярэдняя праца па зборы назваў усіх мясцовасцей, селішчаў, рэк і пад., на што бракавала часу; б) такі матэрыял вымагае спецыяльнай геаграфічнай навуковай апрацоўкі; в) вялікая колькасць тапонімаў зрабіла б слоўнік грувасткім; таму задача па апрацоўцы тапанімічнай лексікі, падачы яе па пэўных групам і з адпаведнай лінгвістычнай і геаграфічнай інфармацыяй – задача іншага спецыялізаванага слоўніка [2, с. 178].

Падкрэслім, што беларускія моваведы планавалі ўкласці асобныя слоўнікі антрапонімаў і тапонімаў, на што ўказвае парада асобна фіксаваць «1) уласныя іменны і прозвішчы людзей (поўныя і зьмяншальныя, у ласкальным і зневажальным сэнсе); 2) мянушкі людзей і жывёл; назвы паселішча раёну» [14, с. 43] пры ўкладанні слоўніка мовы раёна.

Крытэрыі адбору лексікі ў рэчышчы тагачаснай славянскай лексікаграфіі. З поўнай верагоднасцю можна сцвярджаць, што пры распрацоўцы такога падыходу да ўключэння вышэйназваных груп лексікі беларускія лінгвісты часткова запазычылі, дапасаваўшы да патрабаванняў сваёй канцэпцыі, прыцыпы ўкладання вядомых лексікаграфічных выданняў: 1) «Слоўніка Акадэміі Расійскай», галоўным з якіх быў крытэрыў ужывальнасці слова, таму не ўключаліся «словы вузкапрафесійнага ўжытку..., усе ўстарэлыя словы... і абласныя словы», «іншамоўныя словы, уведзеныя без патрэбы і для якіх раўназначныя славянскія ці рускія знаходзяцца», уласныя імёны, лаянкавыя словы і выразы, пакідаліся «абласныя словы, якія сваёй празрыстасцю, сілай і краткасцю могуць паслужыць для ўзбагачэння мовы», [17, с. 106], і 2) «Слоўніка царкоўнаславянскай і рускай мовы», згодна з правіламі якога трэба «змяшчаць у слоўнік усе словы, да якога б слога яны ні належалі, бо слоўнік не ёсць выбар слоў, але поўны збор мовы і біблейскай, і народнай, што захавалася як у старажытных і навейшых пісьменнікаў, у рукапісах і друкаваных кнігах, так і ў вуснах народа; і, акрамя сараматных і самай нізкай чэрню ў лаянцы ўжывальных, нельга вырачыся ні аднаго слова...» [17, с. 168–169], прычым абласныя словы дапускаліся, калі добра апісвалі прадмет і папаўнялі недахоп слоў у мове, іншамоўныя словы адхіляліся, за выключэннем тых, што адносіліся да розных галін мастацтва (для астатніх ёсць спецыяльныя слоўнікі).

Разам з тым лексікаграфічная практыка А. Шахматава па ўключэнні ў слоўнік-тэзаўрус уласных імёнаў, мянушак жывёл, геаграфічных назваў, а таксама назваў усіх буйных зорак і сузор'яў была адхілена, як і ўстаноўкі У. Леніна пра стварэнне «Даведчага ілюстраванага слоўніка рускай жывой літаратурнай мовы» [18, с. 87], згодна з якім у другую частку слоўніка – чыста энцыклапедычную – планавалася «ўвесці каля 2000 геаграфічных імёнаў, каля 3500 абазначэнняў гістарычных падзей, каля 4000 імён гістарычных дзеячоў і да 500 скарочаных абазначэнняў устаноў і прадметаў (усяго – каля 10 тысяч слоўнікавых артыкулаў)» [18, с. 75]. Безумоўна, беларускімі мовазнаўцамі быў улічаны вопыт слоўніка У. Даля, згодна з якім «складальнік слоўніка не законнік, не статутшчык, а збіральнік» [19, с. XXXII], і тэзаўруса А. Шахматава, у якім быў шырока адкрыты «доступ абласной лексіцы, царкоўнаславянства, вузкаспецыяльным тэрмінам, аказіянальным словам і архаізмам» [17, с. 331].

Важна падкрэсліць, што беларускія мовазнаўцы, хоць і хістка, але дастаткова адэкватна, без пурыстычнага ўхілу, як іх украінскія калегі, выпрацавалі падыход да фіксацыі ў будучым слоўніку інтэрнацыяналізмаў, запазычаных слоў і наватвораў. Парадаксальна, але пры наяўнасці 700 тысяч картак, «з якіх украінска-рускіх каля 350000, руска-ўкраінскіх 400000» [20, с. 27], праца не пасунулася ўперад па стварэнні слоўніка жывой украінскай мовы (з агульнай колькасці толькі «12 тысяч картак адлюстроўвалі запісы новых слоў з вуснаў народа» [20, с. 27]), а спынілася на стварэнні перакладнога слоўніка, які сваёй украінскай часткай не задавальняў ніякім

чынам практычных патрэб: «украінская частка слоўніка настолькі не апрацаваная, што пра яе трэба казаць толькі як пра матэрыял, а не як пра завершаную частку слоўніка» [15, с. 100], што вынікала праз «арыентацыю на лексіку мінулага, ... ігнараванне лексікі... сучаснасці, перабольшаную ўвагу да лексікі, звязанай з рэлігіяй, адштурханне ад... рэчаіснасці і разам з ёй ад рускай культуры, рускай мовы» [15, с. 101].

Заўважым, што беларускія лінгвісты пры лексічным напаўненні слоўніка жывой беларускай мовы аддавалі перавагу *словам невытворным*, структурна простым і раілі іх ўносіць як мага больш: «лепш увесці лішнія, можа й малаважнае, чым выкінуць патрэбнае» [2, с. 176]. Айчынныя лексікаграфы адназначна аддалі перавагу *анамасіялагічнаму падыходу* – фіксацыі намінацыйных сродкаў мовы, а не раскрыццю словаўтваральнага патэнцыялу базавага (каранёвага) складніка лексічнай адзінкі. Так, яны не пайшлі памылковым шляхам укладальнікаў «Слоўніка Акадэміі Расійскай», якія хацелі выявіць усе словаўтваральныя магчымасці слова і пад адным каранёвым словам змясціць усе дэрываты: «пры гэтым прынцып ужывальнасці таго ці іншага вытворнага слова нярэдка адступаў на другі план», а «вядучым было імкненне прадэманстраваць рэгулярнасць ва ўтварэнні словавытворных радоў і запоўніць «пустыя ячэйкі» словамі, якія ўтвараюцца па жывых мадэлях мовы» [17, с. 109]. Значыць, і практыка У. Даля па ўключэнні самастойна створаных слоў, і практыка А. Шахматава па напаўненні слоўніка патэнцыйнымі словамі або штучнымі ўтварэннямі, якія не знаходзілі пацвярджэння ў рэальным моўным жыцці, былі адхілены айчыннымі мовазнаўцамі.

Адметнасці структуры слоўнікавага артыкула. Рээстравыя словы, тлумачальная частка і заўвагі рэдакцыі трэба падаваць згодна з агульнапрынятым літаратурным правапісам [2, с. 178–179], а ілюстрацыйны матэрыял – фанетычным спосабам [2, с. 179]. Уласна кажучы, пры пабудове слоўнікавага артыкула раілася выкарыстоўваць камбінаваныя моўныя сродкі: кадыфікаваныя для адлюстравання рээстравай адзінкі, пры раскрыцці значэння (значэнняў) лексемы, пры наяўнасці дадатковай інфармацыі; ужыванне дыялектных сродкаў абмяжоўвалася прыкладамі. Я. Карскі ў рэцэнзіі на «Праект укладання слоўніка жывой беларускай мовы» заўважае, што пры тлумачэнні трэба ў першую чаргу ў дужках падаваць этымалагічнае напісанне слоў [8, с. 746], г. зн. запісваць так, як слова было зафіксавана ў першакрыніцы, і толькі потым прыводзіць сінонімы і апісанні. Высвятляецца гэта задачай акадэмічнага слоўніка, які не толькі задавальняе штодзённыя практычныя патрэбы грамадства, але прызначаны вывучаць мову. Да таго ж, Я. Карскі прапаноўваў перад азначэннем «прыводзіць і дыялекталагічныя паралелі з іншым вымаўленнем» [8, с. 746].

У «Інструкцыі» да беларускага слоўніка не гаворыцца пра выкарыстанне *стылістычных памет*, што зразумела: 1) у народным маўленні, на якое складаліся арыентаваліся, няма падзелу на кніжнае і гутарковае, спецыяльнае і агульнаўжывальнае; 2) разглядаўся моўны зрэд на сінхронным этапе, дзе не магло быць лексікі ўстарэлай і неалагізмаў. Гэтым адрозніваецца слоўнік жывой беларускай мовы ад большасці рускіх акадэмічных слоўнікаў, якія заўсёды сутыкаліся з размежаваннем царкоўна-славянскіх і рускіх элементаў і былі вымушаны ўводзіць мноства памет: напрыклад, «Слоўнік Акадэміі Расійскай» складаўся згодна з тэорыяй М. Лама-носава пра тры штылі, таму ў ім падаецца лексіка, што не мела абмежавальных памет, а таксама стылістычна маркіраваная лексіка з паметамі «слав.» (словы царкоўна-славянскай мовы), «проста», «прастамоўе» і «простанароднае» (для слоў размоўных, характэрных для нізкага і сярэдняга стыляў) і інш.

Устаноўку на адсутнасць стылістычных памет можна вытлумачыць выкарыстаннем шахматаўскай ідэі слоўніка-тэзаўруса, без размежаванняў паняццяў літаратурнае/абласное, сучаснае/устарэлае, агульнаўжывальнае/спецыяльнае, г. зн. без храналагічнага, нарматыўна-стылістычнага, арэальнага і ўзуальнага абмежавання.

Кожная рээстравая лексема, кожнае яе значэнне павінна было ілюстравцца *прыкладам* «з літаратурнай або народнай мовы» [2, с. 183]. Галоўнымі крытэрыямі адбору пэўнай адзінкі тэксту ў якасці прыкладу былі наступныя: 1) завершаная думка, глыбокая па сваім змесце, 2) дакладнае і выразнае раскрыццё значэння рээстравай адзінкі. Звярталася ўвага, што такім крытэрыям найбольш адпавядаюць прыказкі і прымаўкі, якія «сярод прыкладаў павінны займаць

пачэснае месца» [2, с. 183]. Да таго ж, яны адметныя з пункту погляду беларускага сінтаксісу. Адзначым, што калі прыклады дасылаліся «банальныя, не запісаныя з вуснаў народу, часта прыдуманія самім запішчыкам і прытым няўмела» [5, с. 62], то яны адхіляліся.

У выпадку, калі прыклад не быў адшуканы на загалоўнае слова ці пэўныя яго значэнні, то трэба было даваць поўны лінгвістычны пашпарт слова (крыніца, з якой лексема ўзята, або мясцовасць, дзе яна ўжываецца), а таксама прыводзіць устойлівыя спалучэнні з гэтым словам: «напр., пры слове *баяць* – баяць казкі; пры слове *спорны* – спорны дождж» [2, с. 183]. Пры размяшчэнні прыкладаў мусіла захоўвацца храналогія: ад найбольш аддаленых па часе фіксацыі да больш сучасных, што дэманстравала б чытачу дынаміку гістарычнага развіцця значэння пэўнай адзінкі, як, напрыклад, у «Слоўніку польскай мовы» С. Ліндэ або ў «Варшаўскім слоўніку».

Важна адзначыць, што беларускія моваведы адмовіліся выкарыстоўваць ананімныя прыклады або прыклады, створаныя самімі складальнікамі (як у «Слоўніку Акадэміі Расійскай»), хоць у лексікаграфічнай практыцы больш зручныя для тлумачальных слоўнікаў адцягненыя ад пэўнай моўнай сітуацыі выразы, з мінімальна кароткім кантэкстам.

Паказальна, што ў якасці асноўнага сродку ілюстрацыі на кожнае зафіксаванае слова адзначна была абрана цытата, завершаны сказ (пар., у дагроднаўскай лексікаграфіі выкарыстоўваўся выключна выраз: у Слоўніку 1847 г. цытат было мала праз невялікую колькасць цытуемых твораў; у Слоўніку пад рэд. Я. Грота кожнае слова мае прыклад з мастацкага твора, публіцыстыкі ці фальклора).

Кожны прыклад у слоўніку жывой беларускай мовы павінен быў суправаджацца *лінгвістычным пашпартам*: «без паказання вёскі і прозвішча запішчыка запіс ня мае ніякай вартасці» [9, с. 36]. Калі прыкладам з'яўляўся выпіс з літаратурнага твора, то пашпарт складаўся з прозвішча аўтара і назвы твора, калі выпіс з народнай мовы – то з указання прозвішча збіральніка, мясцовасці, дзе была зафіксавана лексема, і іншых мясцовасцей, для якіх характэрна ўказаная адзінка [2, с. 183].

Адзначым, што ў «Варшаўскім слоўніку» (1900–1927), які складаўся такімі аўтарытэтнымі вучонымі, як Я. Карловіч, А. Крыньскі і У. Нязвецкі, і ўключаў, поруч з вялікай колькасцю гістарычнай лексікі, і шырокі фонд дыялектнай лексікі, адсутнічаюць паметы пра тэрытарыяльную лакалізацыю слова, як і спасылкі на крыніцы, з якіх былі выпісаны іншыя адзінкі.

Задачы слоўніка жывой беларускай мовы. Улічваючы асаблівасці канцэпцыі слоўніка жывой беларускай мовы, яе часава-прасторавыя межы, патрабаванні па ўключэнні/адхіленні ў рээстравай частцы пэўных лексічных пластоў, ілюстраванне іх прыкладамі і пад., можна абзначыць тры задачы, што павінен быў вырашыць акадэмічны слоўнік:

1) выявіць лексічныя набыткі беларускай мовы, сабраць іх, каб потым «аўладаць гэтым вялікім скарбам і карыстацца ім» [2, с. 166];

2) пашырыць лексічны склад беларускай мовы за кошт увядзення значнага пласту спецыяльнай лексікі, а таксама стылістычна распрацаваць народную мову, каб зрабіць яе «прыгоднай ня толькі для пісанья вершаў і штодзённага ўжытку, але й для выражэння ёю самых глыбокіх навуковых ісцін, самых тонкіх адценьняў нашай мыслі» [2, с. 169];

3) даць нармаваны варыянт мовы, г. зн. уніфікаваць правапіс, вырашыць спрэчныя моманты [10; 11], указаць граматычна правільныя формы для розных часцін мовы, падаць і замацаваць сэнсава дакладныя адпаведнікі многім рускім і польскім словам, вызначыць правільнае кіраванне дзеяслоўных форм і інш.;

4) паказаць своеасаблівасць беларускай мовы ў параўнанні з рускай і польскай мовамі, г. зн. «апрацаваць мову» [2, с. 182], даць беларускія адпаведнікі ўсім русізмам, паланізмам і ўкраінізмам, што ўвайшлі ў народную мову [2, с. 183];

5) адлюстравать сучасны стан мовы.

Падобныя мэты – «вычарпаць як мага больш глыбока багаці і яшчэ мала даследаваныя лексічныя скарбы ўкраінскай мовы» [21, с. 6] – украінскім лінгвістам не ўдалося вырашыць: «Руска-ўкраінскі слоўнік» аказаўся непрыдатным для карыстання, а Камісія па ўкладанні слоўніка жывой украінскай мовы фактычна не дала ніякіх вынікаў сваёй працы.

Адзначым, што такія задачы ніколі не стаялі перад рускай лексікаграфіяй: лексічныя сродкі збіраліся і апісваліся паступова, стылістычна мова распрацоўвалася ў лепшых творах пісьменнікаў і публіцыстаў, а пытанне пра своеасаблівасць і адметнасць рускай мовы наогул не ўздыхалася, у адрозненне ад пытання кваліфікацыі. Напрыклад, яно было вельмі вострым у XVIII ст. (час стварэння «Слоўніка Акадэміі Расійскай»), калі розныя моўныя стыхіі зліваліся ў адзіную літаратурную мову.

Перад рускімі мовазнаўцамі ўвесь час стаяла іншая праблема: апісаць мову на пэўным сінхронным зрэзе, а не ў адзінстве з царкоўнаславянскай і старарускай, што да пачатку 20-х гадоў XX ст. так і не ўдалося ажыццявіць: нават пры ўкладанні слоўніка Я. Гротам «меўся на ўвазе не нарматыўны слоўнік сучаснай літаратурнай мовы, а своеасаблівы даведнік, у якім можна было б знайсці любое незразумелае слова, якое сустрэлася ў царкоўнай кнізе ці старажытным рукапісе, у народнай песні, казцы ці ў сучаснага пісьменніка» [17, с. 174–175]. Складальнікі слоўнікаў імкнуліся «дасягнуць у сваіх слоўніках шчаслівай паўнаты» [22, с. 64].

Адзначым, што задача стварыць слоўнік для шырокіх мас новага чытача, «для карыстання і навучання ўсіх» [23, с. 192], «каб кожны жыхар Расіі меў магчымасць навучыцца вялікай рускай мове» [24, с. 295], г. зн. масавы кароткі нарматыўны слоўнік-даведнік узорнай мовы, была пастаўлена У. Леніным перад групай рускіх мовазнаўцаў у 1921 г., але была вырашана толькі «Тлумачальным слоўнікам рускай мовы» пад рэд. Д. Ушакова (1934–1940).

Беларускія лінгвісты ставілі мэтай занатаваць усе набыткі сучаснай мовы, а не выбраць найбольш характэрныя, распаўсюджаныя адзінкі, якія не зазналі іншаземнага ўплыву, г. зн. апрацаваць народную мову, як і складальнік «Слоўніка жывой велікарускай мовы»: «прышоў час пашанаваць народную мову і выпрацаваць з яе мову адукаваную» [19, с. XXI]. Да таго ж айчыныя лексікаграфы, падобна А. А. Шахматаву, адмовіліся ад падзелу нацыянальнай мовы на літаратурную і мясцовую.

Заклучэнне. Беларусаведы 20-х гадоў XX ст. стваралі арыгінальныя па сваіх задачах слоўнікі, які павінен быў выявіць лексічны склад беларускай народнай мовы і пашырыць яго праз увядзенне абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі, пры гэтым падаючы нарматыўныя варыянты найменняў і напісанняў. Такім чынам даказвалася непаўторнасць і самастойнасць беларускай мовы ў параўнанні з рускай і польскай.

Крытэрыі адбору лексікі ў будучы слоўнік поўнасцю адпавядалі пастаўленым задачам: фільтраваны адбор запазычаных слоў і ўнясенне найбольш даўніх і частых з іх у гутарках з абавязковай этымалагічнай пазнакай і беларускім адпаведнікам; уключэнне вузкатэрытарыяльных дыялектызмаў; адхіленне наватвораў, арго, антрапонімаў і тапонімаў і інш. Як бачна, анамаліялагічны падыход быў вядучым: беларусазнаўцы імкнуліся зафіксаваць як мага большую колькасць абазначальных сродкаў адпаведных аб'ектаў рэчаіснасці, а не раскрыць патэнцыйныя словаўтваральныя магчымасці мовы.

Задачы слоўніка вырашаліся нават на ўзроўні пабудовы слоўнікавага артыкула: з мэтай вывучэння мовы выкарыстоўваўся фанетычны запіс ілюстрацый; адсутнасць стылістычных памет сведчыла пра храналагічнае і арэальнае адзінства тагачаснай беларускай мовы; неананімны прыклад на кожнае слова ці яго значэнне даваў звесткі пра функцыянаванне і змяненне слова, што спрыяла выпрацоўцы акцэнталагічных, марфалагічных і сінтаксічных норм; абавязковы лінгвістычны пашпарт даваў звесткі пра пашыранасць лексем і магчымасць абрання яе нарматыўнай сярод шэрагу дыялектных сінонімаў.

Такім чынам, па сваім тыпе слоўнік жывой беларускай мовы, згодна з класіфікацыяй Л. Шчэрбы, з'яўляўся шматдыялектным поўным філолага-энцыклапедычным тлумачальна-перакладным тэзаўрусам-даведнікам акадэмічнага тыпу [25, с. 153]. Беларускія моваведы імкнуліся спалучыць у адным выданні і гротаўскі нарматыўны слоўнік і шахматаўскі тэзаўрус. Па сутнасці, гэта была спроба стварыць слоўнік мовы нацыі, каб на яго аснове, шляхам практычнага карыстання слоўнікамі шырокімі масамі грамадства і інтэлігенцыяй, пазней выпрацаваць нарматыўны слоўнік літаратурнай мовы.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Інструкцыя для збірання народнага слоўнікава-тэрміналогічнага матар'ялу ў беларускай мове // Наш край. – 1925. – № 1. – С. 49–53.
2. Некрашэвіч, С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы / С. Некрашэвіч // Польша. – 1925. – № 5. – С. 164–186.
3. Аглядальнік. Некаторыя ўвагі на беларускую літаратурную тэрміналогію / Аглядальнік // Польша. – 1923. – № 7–8. – С. 80–85. – Рэц. на кн.: БНТ. – Вып. 2. – Менск: Інбелкульт, 1923. – 74 с.
4. Байкоў, М. Аб збіранні народнага слоўнікавага матар'ялу ў беларускай мове ў 1927 г. / М. Байкоў // Наш край. – 1927. – № 3. – С. 55–57.
5. Байкоў, М. Ад Камісіі для ўкладання слоўніка жывой беларускай мовы / М. Байкоў // Наш край. – 1926. – № 10–11. – С. 61–62.
6. Байкоў, М. Слоўнікавая праца на мясцох у БССР за тры гады (1925–1928) / М. Байкоў // Наш край. – 1928. – № 12. – С. 47–56.
7. Байкоў, М. Што зроблена ў справе збірання слоўнікавага матар'ялу на мясцох за 1926 год? / М. Байкоў // Наш край. – 1927. – № 1. – С. 36–39.
8. Карскі, Я. Ф. [Рэцэнзія] / Я. Ф. Карскі // Изв. по русскому языку и словесности. – Л.: АН СССР, 1929. – Т. II, кн. 2. – С. 745–746. – Рэц. на праект: Праект укладання слоўніка жывой беларускай мовы. – Мінск: БАН, 1929. – 16 с.
9. Каспяровіч, М. Як сабраць і ўкласці слоўнік мовы свайго раёну / М. Каспяровіч // Наш край. – 1928. – № 1. – С. 32–46.
10. Лёсік, Я. Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы / Я. Лёсік // Польша. – 1924. – № 2. – С. 192–205.
11. Лёсік, Я. Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу / Я. Лёсік // Польша. – 1925. – № 2. – С. 129–148.
12. Смоліч, А. [Рэцэнзія] / А. Смоліч // Польша. – 1922. – № 1. – С. 85–86. – Рэц. на кн.: Беларуская навуковая тэрміналогія // Вестн. Народнага комиссариата просвещения. – № 2. – С. 10.
13. Жовтобрюх, М. А. Сучасна украінська літаратурна мова: Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика / М. А. Жовтобрюх. – Київ: Радянська школа, 1961. – 132 с.
14. Івченко, М. П. Сучасна украінська літаратурна мова / М. П. Івченко. – Київ: Видавництво Київського університету, 1965. – 504 с.
15. Зайцева, Т. В. 40 років украінської радянської лексикографії / Т. В. Зайцева // Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1957. – С. 93–121.
16. Паламарчук, Л. С. Украінська радянська лексикографія / Л. С. Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1978. – 204 с.
17. История русской лексикографии / отв. ред. Ф. П. Сороколетов. – СПб.: Наука – Санкт-Петербургская фирма, 2001. – 611 с.
18. Левашов, Е. А. Ленин и словари / Е. А. Левашов, В. П. Петушков. – Ленинград: Наука, 1975. – 109 с.
19. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. И. Даль. – М.: Русский язык – Медиа, 2003. – Т. 1: А–З. – 699 с.
20. Градова, В. П. Словарь современного украинского языка. Картотека / В. П. Градова, С. Ф. Левченко // Восточнославянские языки. Источники для их изучения. – М.: Наука. 1973. – С. 27–32.
21. Російсько-український словник: в 4 т. / Укр. АН, Комис. по сост. словаря укр. жив. языка. – Київ: Червоний шлях, 1924. – Т. 1. – 290 с.
22. Срезневский, И. И. Мысли об истории русского языка / И. И. Срезневский. – М.: КомКнига, 2007. – Изд. 3. – 136 с.
23. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М.: Политиздат, 1982. – Изд. 5. – Т. 51. – 574 с.
24. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М.: Политиздат, 1961. – Изд. 5. – Т. 24. – 567 с.
25. Щерба, Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике / Л. В. Щерба. – СПб.: С.-Петербург. ун-т, 2002. – Т. 1. – 180 с.

Паступіла ў рэдакцыю 06.04.2015